

МАЛОЗНАНА РЕЦЕНЗІЯ НА ВІДОМИЙ ТВІР («ЗАХАР БЕРКУТ» У ПОЛЬСЬКОМОВНІЙ КРИТИЦІ)

Микола ЛЕГКИЙ

*Інститут Івана Франка НАН України,
вул. Драгоманова, 18, Львів, Україна, 79005,
e-mail: m_lehkyu@bigmir.net*

Розглянуто маловідому рецензію на повість Івана Франка «Захар Беркут», що її написав Ян Ілговський (Юліан Талько-Гринцевич) – польський (литовського походження) лікар, антрополог, археолог, фольклорист, життя й діяльність якого тісно пов'язані з Україною. Рецензія загалом позитивна й видає симпатію автора до І. Франка. Її опубліковано в польській петербурзькій газеті «Краї» (1885), у якій І. Франко також вміщував свої художні твори, літературознавчі праці та інші дописи. Рецензію в перекладі українською мовою подано в корпусі статті. Поза сумнівом, І. Франко знав науковий доробок Талька-Гринцевича і одну з його праць високо цінував.

Ключові слова: рецензія, «Захар Беркут», Ян Ілговський (Юліан Талько-Гринцевич), газета «Краї», генеза сюжету.

«Захарові Беркуту» на критику пощастило. Повість не залишилася непоміченою, як, наприклад, роман «Перехресні стежки». Щобільше, критичних оцінок вона удостоїлася ще до з'яви друком: Омелян Партицький висловлював свої міркування про неї в листах до І. Франка, ознайомившись із рукописом, що його письменник подав на конкурс часопису «Зоря» [5, с. 26–30]. По надрукуванні «Захара Беркута» в тій-таки «Зорі» (1883) й виході окремою книжкою (1884) повість стала предметом критичного розгляду в рецензіях та студіях Василя Горленка [1, с. 369–375], Володимира Масляка [13, с. 234–235], Омеляна Огоновського [8, с. 1017–1022], Бориса Грінченка [2, с. 201–207], Сергія Єфремова [4, с. 104].

Однак майже зовсім не поміченою й донині залишається рецензія на Франків твір, що вийшла друком у польській петербурзькій газеті «Краї» 1885 року (№ 18. 5/17. V. S. 19–20) під рубрикою «Nowości literackie» за підписом Ян Ілговський (Jan Ilgowski).

Варто зазначити, що в сучасному франкознавстві вперше звернув на неї увагу Мирослав Мороз у працях «І. Франко і газета “Краї” (до проблеми атрибуції)» та «Літопис життя і творчості Івана Франка», констатувавши, що «у номері 18 від 5 травня 1885 року на с. 19–20 надрукована позитивна рецензія Яна Ілговського на повість І. Франка “Захар Беркут”» [6, с. 251]. М. Мороз дуже коротко зreferував рецензію Ілговського: «Автор відзначає, що останнім часом модним є звертання до історії в пошуках сюжетів для

повістей. І. Франка названо “одним з найвидатніших представників сучасної української літератури”. Подано зміст твору. Автор скористався Іпатіївським літописом, решту доповнив фантазією. Втім, наявні й деякі недоліки, наприклад, посилена тенденція, щоб підкреслити ідею твору, надто різка зміна картин. Повість читається з інтересом і легко, постаті змальовані майстерно, мова гарна» [7, с. 423–424].

Рецензію Яна Ілговського подаємо в повному обсязі у власному перекладі українською мовою.

**Іван Франко. «Захар Беркут. Образ громадського життя
в Карпатській Русі в XIII віці». Львів, 1884**

Останніми часами щораз частіше історія виступає в нас темою для романів; прибрана в найзвабливіші шати, вона знаходить ширше коло читачів, ніж сухе представлення фактів, яким відзначається, зокрема, лелевелівська школа істориків та дослідників. Белетристична форма знайшла послідовників також у молодій руській [в оригіналі: *rusińskie*]. – *М. Л.*] літературі, цього разу в одного з найвидатніших сучасних її представників, Івана Франка. У своїй історичній повісті «Захар Беркут» автор переносить нас у віддалені часи підкарпатської Русі перед нападом монголів і подає – наскільки це можливо – вірний образ її минулого, патріархальних звичаїв, її общинного [в оригіналі: *gminnego*. – *М. Л.*] устрою, до якого вже тоді поволи закрадалася шляхетська сваволя й пиха, що її уособленням є, за автором, боярин Тугар Вовк. Це – немовби предтеча відцентрової стихії, котра в наступних поколіннях перетворилася на можновладну шляхту, яка пригноблювала й знищувала будь-які ознаки демократичного елементу в суспільному устрої. Події відбуваються, як я вже згадував, у підкарпатській Русі. Один із найенергійніших князів Галича, Данило Романович, висилає сюди, в селище Тухлю, на вигнання за підкопування під його владу боярина Тугара Вовка, куди він прибуває з донькою Мирославою. Заможний боярин проводить час на безперестанних ловах разом із донькою, котра поділяє з ним небезпеки й невгоди походів. В одній із таких виправ, навесні 1241 р., Данила супроводжують мешканці Тухлі на чолі з хоробрим Максимом, сином Захара Беркута, голови общини. Мирослава, на яку напав звір, залишається неушкодженою завдяки Максимові. Почуття вдячності переростає в кохання. Захар Беркут, 90-літній старець, досвідчений переживаннями довгого життя, цілковито віддає себе справам своєї общини, дбає про сільське самоврядування, захищаючи його від посягань Вовка, котрий вимагає від села беззаперечного послуху й врешті намагається підпорядкувати його собі. Коли один із мешканців Тухлі, знаючи минуле боярина, вирішує виявити, ким він доводиться общині, боярин, випереджуючи удар, убиває селянина, а сам з донькою тікає до монголів. Мешканці Тухлі, відплачуючи втікачеві, руйнують його двір і майно; очолює їх, зрозуміло, Максим. Тим часом монголи, котрих провадить зрадник Вовк, палять Тухлю. Ніщо не може сховатися від страшного нападу варварів: хати стоять у вогні, люди – і з ними Максим – ідуть у ясир. Виставляючи перед очима читача давнє минуле, автор міг користуватися тільки Іпатіївським літописом, а деталі доповнювати фантазією, адже жодної традиції [історичних джерел. – *М. Л.*] з

тих домонгольських часів не залишилося. Натомість третя стихія повісті – описовість – щедро винагороджує тут відносну вбогість оповіді [в оригіналі: *pođań*. – *М. Л.*]. Автор здійснює прегарний, мальовничий опис підкарпатської Русі в час наїзду. Дика орда, руйнуючи край, не залишила в ньому (каже) жодного сліду колишньої діяльності людини. Життя відлетіло звідти на довгі роки. Відлуння тривоги відгукувалися карпатськими горами й долами, жах огортав усіх: матері з дітьми на руках тікали світ за очі, на возах везли збіжжя, одержу, майно... не оглядалися, бо за ними все, що живе, в одну мить ставало образом смерті та руїни. Вже не було й сліду від Тухлі, а молодь ще вела кривавий бій з монголами – до останку, до смерті. Очолила їх хоробра Мирослава; з поради мудрого Захара завалено ущелину, яка несла воду з гірського потоку; вода залила близьку долину, на якій стали табором монголи, і плем'я наїзників почало тонути, а його добивало кидане з гори каміння. Старий Захар, батько Максима, не вагається навіть таким чином принести в жертву свого сина, котрий перебуває у монгольському полоні. Тим часом, коли вода безупинно прибуває в долину, Бурунда, провідник монголів, спостерігши, що для порятунку орди життя Максима зовсім не знадобиться, підніс свій меч на юнака, – але Тугар Вовк тієї ж миті вдарив Бурунду й відтяв йому руку. Втім, вода, що підбирається щораз вище, їх обидвох ось-ось поглине, але підпливають тухольські люди, рятують молодого провідника і ведуть до свого табору, де його чекає Мирослава та старий батько Захар, котрий благословить їхній союз. Сам Захар, проте, живе вже не довго. Перед смертю в його уста автор вкладає ті натхненні слова, немовби пророцтво для народу, що зібрався довкола нього: «Ні хитрістю, ні зброєю не перемогли ми, лишень тільки згодою, відвагою та єдністю, і доки надалі будемо жити й діяти спільно, доти жодна ворожа сила на світі нас не переможе» [у тексті повісті так: «Чим ми побідили? Чи нашим оружжям тільки? Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. [...] Доки будете жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас» [11, т. 16, с. 153–154]. – *М. Л.*]. Твір п. Франка, попри деякі недоліки, як-от: надмірного роздування тенденції задля підкреслення моралі, що з неї випливає, а також перебільшеної різкості у зміні образів, які зникають і з'являються, немов у калейдоскопі, – читається, однак, з великим інтересом, завдяки майстерно змальованим персонажам і мові – плавній, гладкій та виробленій.

Рецензія, як бачимо, позитивна й видає неабияку симпатію автора до І. Франка («одного з найвидатніших» представників української літератури) та його твору. Маючи на меті ознайомити з повістю ширше коло читачів, рецензент стисло переповідає її зміст, більше уваги сконцентрувавши на постатях Тугара Вовка, Захара Беркута, Мирослави, Максима. Твір, за Я. Ілговським, написано в контексті загальної тенденції звернення письменників до історії рідного народу; белетристичний спосіб презентації історії має більше можливостей, ніж те «сухе представлення фактів», яким відзначається «лелевелівська школа істориків та дослідників». Ян Ілговський має тут на увазі польського історика Йоахима Лелевеля (1786–1861), котрий прагнув вивчити минуле, аби більш успішно вести боротьбу за національну свободу. В історії кожного народу

Й. Лелевель намагався виявити «власне національне джерело» розвитку, носієм якого вважав народні маси [14].

На думку рецензента, заслуга І. Франка полягає в тому, що у творі він дав по змозі «вірний образ» минулого Русі, її патріархальних звичаїв та общинного устрою. Відзначивши «відносну вбогість оповіді», Я. Ілговський натомість зауважив, що «автор здійснює прегарний, мальовничий опис підкарпатської Русі в час наїзду» монголів. Рецензент також звернув увагу на те, що твір читається зі значним інтересом «завдяки майстерно змальованим персонажам», а також «плавній, гладкій та виробленій» мові. Варто зазначити: саме за мову Франкову повість критикував Б. Грінченко, вважаючи її для українського (не галицького) селянина важкою й такою, що зробила найголовнішу ідею повісті незрозумілою [2, с. 203].

Ілговський закинув Франкові надмірну тенденційність повісті, а також «перебільшену різкість у зміні образів, які зникають і з'являються, немов у калейдоскопі». Є в рецензії фактична неточність: «В одній із таких виправ, навесні 1241 р., *Данила* супроводжують мешканці Тухлі на чолі з хоробрим Максимом». Насправді Данило не брав участі в тому полюванні (його організував Тугар Вовк) і взагалі не є персонажем твору. У відгуку на повість віднаходимо також категоричне й неперевірене твердження: «Виставляючи перед очима читача давнє минуле, автор міг користуватися тільки Іпатіївським літописом, а деталі доповнювати фантазією, адже жодної традиції [історичних джерел. – *М. Л.*] з тих домонгольських часів не залишилося». У передмові до твору І. Франко дуже побіжно порушив проблему походження сюжету «Захара Беркута», вказавши на історичні джерела, але не конкретизувавши їх, а також на народні перекази: «Головна основа [сюжету. – *М. Л.*] взята почасти з історії (напад монголів і їх ватажок Пета), а почасти з переказів народних (про витоплення монгольської ватаги і ін.)» [11, т. 16, с. 7]. Очевидно, що окрім Іпатіївського літопису (тобто літописного зводу 1420-х років, що містить «Повість временних літ», Київський та Галицько-Волинський літописи), існували й інші джерела, котрі могли відобразити події на Русі у XIII столітті. Немає, щоправда, достеменних відомостей, чи до написання «Захара Беркута» І. Франко знав польські хроніки Я. Длугоша, М. Кромера, М. Стрийковського, Б. Ваповського, Й. Бельського, студії українських істориків А. Петрушевича, С. Шараневича та ін. (дві останні зберігалися в бібліотеці Дрогобицької гімназії [12, т. 53, с. 17]), у яких ідеться про напади татар на Русь. У літописі Кромера («*Kronika Polska*») є інформація про перемогу над татарами, загнаними в трясовину, 1489 року [див.: 11, т. 42, с. 423]. Ймовірно, імпульсом до створення розв'язки повісті міг стати «Щоденник подорожі до Татр» Северина Гощинського, в якому йдеться зокрема про вузьку долину Косцеліско, де польські верховинці знищили значно чисельніше військо татар (за іншою версією – шведів) [3, с. 38, 39].

Окрім того, в журналі «Житє і слово» І. Франко опублікував народні оповідання про напади татар на Нагуєвичі й поблизькі села, що їх чув від батька й матері в підліткові роки [10, с. 227–228] і що їх використав також для побудови сюжету гімназійної поеми «Пани Туркули». А там, де бракувало історичних даних, письменник вдавався до легендарного матеріалу, поєднавши його з життєвими реаліями далекого минулого.

Дослідники зафіксували народні перекази про потоплення татар; про те, що на місці теперішньої Тухлі було гниле («тухле») озеро (від нього, за народною етимологією, походить назва села), в якому нічого не жило; і навіть про те, що Захар Беркут насправді був [9, с. 76]. Можна говорити й про сюжетні ремінісценції «Захара Беркута» з поемою Адама Міцкевича «Пан Тадеуш» (сцени полювання) та повісткою Миколи Устияновича «Страсний четвер» (юнак рятує дівчину від розлюченого звіра). І, звичайно, найголовніше джерело повісті (тут уже рецензент має повну рацію) – творча уява й фантазія І. Франка, котрі допомогли йому синтезувати історичні події, фольклорний матеріал з актуальними для нього громадсько-політичними ідеями та ідеалами.

Немає жодного сумніву, що І. Франко рецензію Я. Ілговського знав, адже впродовж 1885–1890 років сам активно дописував до газети «Край», надрукував у ній деякі свої художні твори («Dobry zarobek», «Ślimak», «Ołówek», «Pojedynek»), літературознавчі праці («Adam Mickiewicz w rusińskiej literaturze», «Z literatury rusińskiej»), рецензію на альманах «Перший вінок» та ін.). У наступному, 19-му номері часопису за 12 травня 1885 року надруковано допис І. Франка «Przed wyborami».

Хто ж він такий, Ян Ілговський? Як вдалося з'ясувати, таким псевдонімом підписувався Юліан Талько-Гринцевич (1850–1936), гербу Ілговський (звідси й походить псевдонім), польський (литовського походження) лікар, антрополог, етнолог, фольклорист, археолог-аматор, дослідник Сибіру, професор Віленського та Ягеллонського університетів, член Польської академії наук, а також «Товариства історичного» у Львові. Народився він у селі Рукшани поблизу тодішнього Ковна (тепер Каунаса у Литві), навчався в Ковенській, згодом у Петербурзькій гімназіях, шукав можливостей для наукової діяльності в Варшаві та Петербурзі, однак подався на медичні студії до Києва, які закінчив в університеті 1876 року. Його життя тісно пов'язане з Україною, адже по завершенні навчання впродовж 1878–1891 років працював лікарем у Звенигородці (тепер Черкаської обл.). Там захопився археологією, розкопав відомий Рижанівський курган (с. Рижанівка поблизу Звенигородки). Антропологом і водночас лікарем понад 16 років (1891–1908) працював у Забайкаллі й Монголії, відтак повернувся до Кракова, де до 1931 року обіймав посаду професора антропології Ягеллонського університету. Там і помер.

Талько-Гринцевич опублікував близько 300 праць (російською і польською мовами), зокрема й з антропології, етнографії та археології України. З-поміж тих, що зберігаються у фондах львівських бібліотек, варто відзначити, наприклад, «К этнографии Китая» (1896), «К антропологии великороссов. Семейские (старообрядцы) забайкальские» (1898), «Материалы к палеонтологии Забайкалья» (1898), «Заметки к антропологии северных китайцев» (1899), «Материалы к антропологии и этнографии Центральной Азии» (1926), «Население древних могил и кладбищ забайкальских» (1928) та ін. Проте значно більший інтерес в українського фахового читача можуть викликати такі дослідження вченого, як «Charakterystyka ludów Litwy i Rusi» (1893), «Zarysy leczenia ludowego na Rusi Południowej» (1893), «Charakterystyka fizyczna ludności Podola na podstawie własnych spostrzeżeń» (1895), «Szlachta ukraińska. Studium antropologiczne» (1897), «Przyczynek do poznania świata kurhanowego Ukrainy» (1899), «Przyczynek do antropologii dzieci chrześcijańskich i żydowskich na Ukrainie» (1908) та деяких інших.

Можна припустити, що І. Франко був обізнаний з науковим доробком Талька-Гринцевича, та з цілковитою певністю можна ствердити, що працю «*Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi Południowej*» І. Франко добре знав і високо цінував. Її примірник зберігається в особистій бібліотеці письменника в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (№ 3716). У зверненні «До збирачів етнографічних матеріалів», що його підписали І. Франко та Володимир Гнатюк (надруковано 1904 року в «Літературно-науковому віснику», «Хроніці НТШ», газетах «Діло» і «Руслан»), є такий пункт: «е) Вірування (забобони) і народні ліки (народна медицина). Для орієнтації, як треба записувати вірування, належить справити собі “Етн[ографічний] збір[ник]”, т. V (кошт[ує] 4 кор[они]). Народної медицини в нас не друковано ще, а хто хотів би нею зайнятися спеціально, тому поручаємо познайомитися вперед із книжкою д-ра Ю. Талька-Гринцевича (“*Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi Południowej*”), яку можна у Львові позичити в кожній бібліотеці або дістати в кожній антикварні по невисокій ціні (4–6 кор.)» [11, т. 35, с. 414]. Але чи ідентифікував І. Франко постать Талька-Гринцевича з псевдонімом Ілговський, що ним підписано рецензію на його повість «Захар Беркут», – однозначно відповісти важко. Хай там як, та, додавши свій голос до оцінки твору українського письменника, польський учений-антрополог увійшов у силове поле франкознавства й збагатив його палітру цікавим виступом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Горленко В. Іван Франко. «Захар Беркут. Образ громадського життя в Карпатській Русі в XIII віці». Львів, 1884 / В. Горленко // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – Кн. 2.
2. Грінченко Б. Перед широким світом / Борис Грінченко. – Київ, 1907.
3. Денисюк І. Історична белетристика Івана Франка / Іван Денисюк // Літературознавчі та фольклористичні праці: у 3 т., 4 кн. Т. 2: Франкознавчі дослідження / Іван Денисюк. – Львів, 2005.
4. Єфремов С. Співець боротьби і контрастів: Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка / Сергій Єфремов. – Київ, 1913.
5. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 3. – № 1618.
6. Мороз М. І. Франко і газета «Краї» (до проблеми атрибуції) / Мирослав Мороз // «З його духа печаттю...»: зб. наук. праць на пошану Івана Денисюка. – Львів, 2001. – Т. 1.
7. Мороз М. Літопис життя і творчості Івана Франка / Мирослав Мороз. – Львів, 2016. – Т. 1 : 1856–1886.
8. Огоновський О. Історія літератури руської / Омелян Огоновський. – Львів, 1893. – Част. 3. – Відд. 2.
9. Сокіл В. Фольклорні джерела повісті І. Я. Франка «Захар Беркут» / Василь Сокіл // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 9.
10. Татарські напади на Підгір'є // Житє і слово. – 1895. – Т. 3. – Кн. 2.
11. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – Київ : Наукова думка, 1976–1986.
12. Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко. – Київ, 2008–2010.
13. Maślak W. Z zesłorocznej literatury małoruskiej / W. Maślak // Przegląd Powszechny. – 1888. – Т. 17. – Zesz. 1.
14. pl. wikipedia.org.

Стаття надійшла до редколегії 06.10.2018

Прийнята до друку 12.10.2018

LITTLE-KNOWN REVIEW OF A FAMOUS COMPOSITION («ZAKHAR BERKUT» IN POLISH-SPEAKING CRITICISM)

Mykola LEHKYY

*National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Franko Institute,
18, Drahomanova Str., Lviv, Ukraine, 79005,
e-mail: m_lehkyi@bigmir.net*

The article says about little-known review of Ivan Franko's narrative «Zakhar Berkut», written by Yan Ilgowskyi (Yulian Talko-Hryntsevych), polish (of Lithuanian descent) doctor, anthropologist, folklorist, archeologist, whose life and activity were closely linked with Ukraine. In general, this review is positive and gives a sympathy to Franko. It was published in polish-speaking newspaper «Kraj» in Petersburg in which Franko also published his artistic works, literary editors and other posts. Review in Ukrainian filed in the body of the article. There's no doubt, that Franko knew Talko-Hryntsevych's works and one of them was highly-appreciated by him.

Keywords: review, «Zakhar Berkut», Yan Ilgowskyi (Yulian Talko-Hryntsevych), genesis of the plot.